

Ks. Stanisław Połocki, Przemyśl

Z HISTORII MĘDRCÓW IZRAELA

Nie ulega wątpliwości, że w dziejach Izraela, obok kapłanów i proroków, ważną rolę odegrali mędrcy. O ich wkładzie w religijną, dydaktyczną i filozoficzną myśl narodu wybranego świadczy bogata w treść literatura mądrościowa, zamieszczona w zbiorze izraelskich pism natchnionych. Ludzie ci zasługują na szczególną uwagę również z tego względu, że nateżenie ich działalności przypada na okres bezpośrednio poprzedzający czasy NT, do których Izraela przygotowują i podprowadzają. Z drugiej jednak strony, o ile na temat kapłaństwa i prorocstwa historia biblijna dostarcza wiele danych, to odnośnie do przedstawicieli izraelskiego nurtu mądrościowego wiadomości takie są dość skąpe i fragmentaryczne. Jakie były początki tego nurtu, kim byli mędrcy Izraela, jakimi torami przebiegała ich działalność, wreszcie jaki był ich stosunek do innych kierowniczych grup narodu — oto zagadnienia, które stanowią przedmiot niniejszego artykułu.

I. ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW MĘDRCÓW

Źródłem dla poznania izraelskiego ruchu mądrościowego są pisma biblijne i teksty pozabiblijne starożytnego Wschodu. Należy zwrócić uwagę, że dokumenty te w większości stanowią literacki dorobek przedstawicieli tego ruchu, a co za tym idzie więcej mówią o przedmiocie działalności mędrców niż o ich samych, czy też o dziejach tej grupy ludzi.

a. *Źródła biblijne.* Zasadniczym źródłem biblijnym o mędrkach jest ich spuścizna literacka, do której należą: Przysłowia Salomona (Prz), Księga Joba (Job), Mądrości Qoheleta (Qoh), Mądrość Syracha (Syr), Księga Mądrości (Mdr) oraz w pewnym stopniu Salomona Pieśń nad Pieśniami (Pnp). Jest to literatura w większości wypadków zredagowana w wiekach IV—I przed Chr., niemniej jednak takie Utwory jak Prz i Job początkami swymi sięgają czasów dużo wcześniejszych i posiadają długą historię; poza tym prawie każdy z nich reprezentuje inne środowisko literackie, co dla poznania charakteru działalności ich twórców ma również swoje znaczenie.

Nieco materiału na poruszony temat dostarczają także inne Księgi, w których mieszczą się bądź to wyraźne wzmianki o mędrkach, bądź

¹ Taki jest prawie powszechny pogląd autorów nowszych komentarzy do tych Ksiąg, a także naukowych wstępów do nich i opracowań monograficznych.

też teksty w poważnym stopniu przepojone duchem ich koncepcji: są to na ogół wzmianki fragmentaryczne, a także perykopy nieco dłuższe, spotykane w różnych częściach np. Ksiąg historycznych, u proroków² i w psalmach³.

b. Źródła pozabiblijne: Ponieważ mądrość, niezależnie od swego zabarwienia specyficznego i obranego kierunku, jest zjawiskiem ogólnoludzkim, badania nad działalnością mędrców izraelskich uwzględnić muszą również mądrościowe źródła pozabiblijne. Jest to konieczne również z tego względu, że jak wskazują współczesne badania szczegółowe, niektóre teksty biblijne mają pewien związek z osiągnięciami nauczycieli starożytnego Egiptu⁴, Kanaanu⁵, czy Grecji⁶. Źródła te, które dostarczają wiele materiału pomocniczego, są liczne i ważne, jakkolwiek, podobnie jak w przypadku źródeł biblijnych, służą one przede wszystkim materiałem dotyczącym przedmiotu nauczania ich autorów.

Do tej grupy zaliczyć należy również niektóre teksty o zabarwieniu mądrościowym z izraelskiej literatury apokryficznej z pismami qumrańskimi włącznie⁷, lecz wartość tych dokumentów pomniejsza fakt stosunkowo późnego ich pochodzenia.

² Por. J. Lindblom, *Wisdom in the Old Testament prophets*, Supplements to Vetus Testamentum 3 (1955) 192—204.

³ Por. S. Mowinckel, *Psalm and wisdom*, Supplements to Vetus Testamentum 3 (1955) 205—224.

⁴ Por. P. Humbert, *Recherches sur les sources égyptiennes de la littérature sapientiale d'Israël*, Neuchâtel 1929; E. Drioton, *Le livre de Proverbes et la Sagesse d'Aménemopé*, w: *Sacra Pagina*, I Paris 1959, 229—241; R. N. Whybray, *Wisdom in Proverbs. The Concept of Wisdom in Proverbs 1—9* (Studies in Biblical Theology), London 1965; Ch. Kayatz, *Studien zu Proverbien 1—9. Eine form- und motivgeschichtliche Untersuchung Einbeziehung ägyptischen Vergleichsmaterials* (Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament 22), Neukirchen-Vluyn 1966.

⁵ Por. D. Dahood, *Ugaritic studies and the Bible*, Gregorianum 43 (1962) 55—79; Tenze, *Proverbs and northwest semitic philology* (Scripta pontifici Institutii Biblici 113), Roma 1963; O. Loretz, *Qohelet und der Alte Orient*, Freiburg-Basel-Wien 1964, 90—134.

⁶ Por. P. Heinisch, *Die griechische Philosophie im Buche der Weisheit* (Alttestamentliche Abhandlungen I, 4), Münster i. W. 1908; L. Allevi, *L'ellenismo nel libro della Sapienza*, La Scuola Cattolica 71 (1943) 337—348; E. des Places, *Un emprunt de la „Sagesse“ aux „Lois“ de Platon?*, Biblica 40 (1959) 1016—1017.

⁷ Por. A. M. Dubarle, *Une source du livre de la Sagesse?* Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques 37 (1953) 425—443; M. Philonenko, *Le Maître de justice et la Sagesse de Salomon*, Theologische Zeitschrift 14 (1958) 81—88; J. Chr. Lebram, *Die Theologie der späten Chokma und häretisches Judentum*, Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 77 (1965) 202—211.

II. GENEZA IZRAELSKIEGO RUCHU MĄDROŚCIOWEGO

Według tradycji zawartej w źródłach biblijnych początek izraelskiej myśli mądrościowej wiąże się z działalnością króla Salomona, który nie tylko był inicjatorem tego ruchu, ale dzięki swym uzdolnieniom zabłysnął wiedzą dotychczas niespotykaną i przeszedł do historii jako ideał i wzór prawdziwego mędrca. Ze względu na brak wyraźnych danych trudno jest opisać szczegółowo i w sposób pewny, jak pod tym względem wyglądała sytuacja przed okresem rządów Salomona. Należy bowiem przypuszczać, że mądrościowe sukcesy tego króla poprzedzone były wcześniejszymi przejawami życia umysłowego narodu, który pod tym względem nie mógł pozostawać w tyle za swymi sąsiadami⁸. Wydają się to zresztą potwierdzać niektóre spostrzeżenia z tej dziedziny.

a. **Początki.** Hebrajska nazwa *hākām* stosowana w znaczeniu przymiotnikowym (mądry) i rzeczownikowym (mędrzec), która zwłaszcza w tekstach prorockich i mądrościowych jest charakterystycznym określeniem mędrca, w Księgach opisujących wypadki sprzed okresu Salomona występuje rzadko i ma tam znaczenie dużo szersze: w Rdz 41, 33 określa intelektualne kwalifikacje zdolnego urzędnika, podobnie jak i w Pwt 1, 13, 15, gdzie odnosi się ona do przymiotów ludzi z administracji Mojżesza; inne znaczenie posiada *hākām* w Wj 31, 6; 35, 10; 36, 1. 2. 8, gdzie opisuje umiejętności zawodowe różnego rodzaju rzemieślników, natomiast w 2 Sm 14, 20 termin ten stosuje się do Dawida, który posiada mądrość podobnie jak i anioł, a jego wiedza obejmuje wszystko, co jest na ziemi. Jak stąd wynika, nazwa ta w tym czasie nie ma jeszcze na uwadze mędrca w ścisłym tego słowa znaczeniu, jakkolwiek pewne elementy związane z tego rodzaju człowiekiem już się w niej zaznaczają.

Oprócz nazwy wymienionej, na szczególną uwagę zasługują jeszcze dwa określenia, odnoszące się do ludzi z otoczenia króla Dawida, mianowicie chodzi tu o urzędników królewskich, z których jeden nazywa się *jô'ēs* (1 Krn 27, 32 n), a drugi *sôfēr* (2 Sm 8, 17; 1 Krn 27, 32). Tytuł pierwszy nosi Jehonatan, który był „mężem roztropnym” (*iš-mēbin*) oraz Achitofel, najpierw doradca Dawida, następnie Absaloma (2 Sm 15—17): warto zwrócić uwagę, że według 2 Sm 16, 23, rady tego ostatniego miały wielkie znaczenie, skoro niejako zastępowały słowo samego Boga. O ile *jô'ēs* — „doradca” był, jak się wydaje, określeniem godności o charakterze bardziej osobistej, opartej na wyjątkowych uzdolnieniach, to *sôfēr* — „pisarz”

⁸ Najstarsze nauki mędrców egipskich sięgają Państwa Starego (ok. 2780—2260), najstarsze przysłowia Mezopotamii pochodzą z okresu państwa staro-babilońskiego (ok. 1700); zob. H. H. Schmid, *Wesen und Geschichte der Weisheit* (Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 101), Berlin 1966, 9 nn. 89 n.

oznaczał jednego z wielu wyższych urzędników królewskich i miał znaczenie nazwy oficjalnej, znanej również w państwie egipskim (śś). Do kompetencji takiego urzędnika należało prawdopodobnie prowadzenie dyplomatycznej korespondencji królewskiej, a także spisywanie roczników królewskich oraz opieka nad archiwum i biblioteką⁹. Nie więc dziwnego, że musiał to być człowiek wykształcony i otwarty na sprawy polityczne. Za czasów Dawida urząd ten piastuje Szisza¹⁰, który jest prawdopodobnie pochodzenia egipskiego¹¹.

Oba wymienione urzędy mogły w pewnym stopniu rozpocząć nurt kontynuowany i w pełni rozwinięty przez późniejszych mędrców Izraela. Jest bowiem rzeczą charakterystyczną, że wyraźne zapoczątkowanie takiego ruchu ma miejsce na dworze króla Salomona. Wiadomo również, że w sąsiednim Egipcie w tym czasie istniał już rozbudowany system tzw. mądrości dworskiej, który miał na uwadze wyższych urzędników państwowych¹². Z drugiej strony nie można jednak przeceniać wpływu dworu królewskiego na powstanie właściwej mądrości Izraela, przepojonej silnym pierwiastkiem ducha religijnego. Co prawda jest to w pewnym stopniu zaznaczone w ocenie rad Achitofela zestawianych ze słowem Boga; jest to jednak jedynie komentarz kronikarza, sporządzony już z pozycji oceniającej twórczość Salomona¹³. Tytuł „pisarz” przeszedł co prawda do historii, a nawet w Syr jest synonimem określenia doskonałego mędrca (38, 24 nn), jednak treść tej nazwy zmieniała się w ciągu wieków i nie ulega wątpliwości, że początkowo miała wybitne zarbarwienie administracyjno-państwowe.

Przy omawianiu początków izraelskiej myśli mądrościowej należy zwrócić uwagę również na wzmianki o mędrcach, którzy pozostawili swój literacki dorobek, zamieszczony w zbiorach uzupełnianych znane z Prz Salomona¹⁴. Wzmianki te określają ogólnie rodzaj podawanych pouczeń, jak również autorów niektórych z nich, według następującej kolejności: *dibrê hākāmim* (22,

⁹ Zob. C. Schedl, *Geschichte des Alten Testaments*, III, Innsbruck-Wien-München 1959, 244 n.

¹⁰ Według 1 Krn 18, 16 — Szawsza (Šawšā).

¹¹ Wskazuje na to jego imię, które jednakże może wywodzić się również z języka hurycyckiego; por. R. de Vaux, *Les institutions de l'Ancien Testament*, I, Paris 1958, 198.

¹² Zob. H. H. Schmid, dz. cyt., 42 nn.

¹³ Por. W. McKane, *Prophets and Wise Men* (Studies in Biblical Theology No. 44), London 1966, 55 nn.

¹⁴ W Księdze Przysłów mieszczą się następujące zbiory: 1—9; 10, 1—22, 16; 22, 17—24, 22; 24, 23—34; 25—29; 30, 1—14; 30, 15—33; 31, 1—9; 31, 10—31; ich zestawienie i krótką charakterystykę podaje np. H. Lusséau, *Les Proverbes*, w: *Introduction à la Bible, I. Introduction générale. Ancien Testament*, wyd.: A. Robert, A. Feuillet, Tour-nai 1959, 629.

17—24, 22 = zbiór III + 24, 23—34 = zbiór IV), *dibrê 'Agûr*¹⁵ (30, 1—14 = zbiór VI) + zbiór anonimowy (30, 15—33 = zbiór VII) oraz *dibrê Lemû'el* (31, 1—99 = zbiór VIII). Zamieszczenie tych tekstów wśród materiałów pochodzących od Salomona ma swoją wymowę. Świadczy bowiem, że obok mądrościowej „szkoły” tego króla, istniały w Izraelu jeszcze inne ośrodki mądrościowe, a także inne wybitne jednostki, które zajmowały się tym przedmiotem. Poza tym, jak wynika z treści i formy wspomnianych utworów, działalność tych ludzi posiada pewne powiązania z literacką twórczością pozabiblijną, a zwłaszcza z Egiptem¹⁶. Uwzględnienie również tego elementu przy omawianiu początków ruchu mądrościowego w Izraelu ma jednak tę słabą stronę, że nie można powiedzieć nic pewnego o czasie powstania wspomnianych tekstów. Dość wczesną datę powstania przypisuje krytyka jedynie Prz 22, 17—24, 34 ze względu na zauważone w tych zbiorach podobieństwo z egipską Nauką Mędrca Amenemona, jednak i tu rozpiętość proponowanych terminów sięga od wieku XI do VI¹⁷; co do czasu powstania tekstów pozostałych zawięsza ona swój sąd, względnie na podstawie zauważonych w nich arameizmów umieszcza je blisko okresu niewoli babilońskiej¹⁸. Zagadnienie to wymaga więc bardziej dokładnych badań. Jeśli jednak rozróżni się pomiędzy ostateczną redakcją znanej dziś formy tych zbiorów, a ich rodowodem, to ten ostatni wydaje się sięgać czasów dużo wcześniejszych, za czym przemawia pokrewieństwo ze starożytną twórczością Egiptu jednych oraz nieziraelskie (ugarycko-fenicjickie¹⁹ lub edomicko-arabskie²⁰) pochodzenie autorów drugich z nich.

Wynika stąd, że na genezę początkowej fazy mądrości izraelskiej wpływać mogło wiele czynników tak ze strony ówczesnej kultury dworu królewskiego, jak i ze strony anonimowych, lub znanych, twórców pierwszych zbiorów rad i wskazówek. Jak się wydaje, poważnym impulsem do wytworzenia się rodzimych koncepcji była literacka twórczość sąsiadów Izraela, którzy tę dziedzinę wiedzy uprawiali dość wcześnie.

b. Mądrość Salomona. Biblijne źródła o mądrościowej formacji króla Salomona są dosyć obszerne i w sposób wyczerpu-

¹⁵ Por. G. Sauer, *Die Sprüche Agurs* (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament), Stuttgart 1963, 92 nn.

¹⁶ Chodzi tu przede wszystkim o Prz 22, 17—24, 22, który to zbiór wykazuje pewne analogie z egipską Nauką Amenemope, zob. A. Malon, *La „sagesse” de l'égyptien Amen-em-opé, et les „Proverbes de Salomon”*, *Biblica* 8 (1927) 3—30; E. Drioton, dz. cyt., 229—241.

¹⁷ Zob. B. Gemser, *Sprüche Salomos* (Handbuch zum Alten Testament 16), Tübingen 1963, 4 n.

¹⁸ Zob. H. Höpfl, S. Bovo, *Introductio specialis in Vetus Testamentum*, Neapoli 1963, 383.

¹⁹ Zob. G. Sauer, dz. cyt., 121 n.

²⁰ Zob. B. Gemser, dz. cyt., 103.

jący opisują jej wielostronność. Składają się na nie następujące teksty:

1 Krl 3, 4—13 (por. 2 Krn 1, 17—12): Salomon u progu swych rządów składa w Gibeonie tysiąc ofiar całopalnych, następnie w czasie snu, na zapytanie Boga o jego pragnienia, prosi Go o *pojętne serce* (*lēb šōmē'a*), dzięki któremu potrafiłby rządzić (*lišpōt*²¹) ludem i rozróżniać (*l^ehābīn*) pomiędzy dobrem a złem. Bóg daje królowi mądre i rozropne serce (*lēb hākām w^enābōn*), czyli uzdolnienia intelektualno-praktyczne²², jakich nikt inny nie posiadał i nie będzie posiadał.

1 Krl 3, 16—28: Jednym z przykładów zastosowania otrzymanej mądrości jest wyrok Salomona w sprawie dziecka, o które ubiegały się dwie matki.

1 Krl 5, 9—14: Ogólna charakterystyka mądrości Salomona jest bardzo zwięzła a równocześnie tak bogata w treść, że warto ją przytoczyć w brzmieniu dosłownym: *I dał Bóg Salomonowi mądrość (hōkmāh) i bardzo wiele roztropności (t^ebūnāh) i serce nieogarnione jak piasek, który jest na brzegu morskim. Mądrość Salomona była większa niż mądrość wszystkich synów Wschodu i wszystka mądrość Egiptu; był on mądrzejszy od każdego innego człowieka, od Etana Ezrachity i Hemana i Kalkola oraz Dardy, synów Machola, a jego imię znane było u wszystkich narodów sąsiednich. I wypowiedział (waj^edabber) on trzy tysiące przysłów (māšāl), pieśni jego (širō) było tysiąc i pięć. Mówił on o drzewach, od cedrów, które są na Libanie, do hyzopu, który pnie się po murze. Mówił też o zwierzętach, o ptactwie, o płazach i o rybach. I przychodzono ze wszystkich ludów, by słuchać mądrości Salomona i ze wszystkich królestw ziemi, które dowiedziały się o jego mądrości.*

1 Krl 10, 1—13 (por. 2 Krn 9, 1—12): Prawdziwość tego rozgłosu sprawdzić mogła królowa Saba, która przybyła na jego dwór, aby doświadczać go w zagadkach (*b^ehidōt*), czyli przedłożyć mu do wyświeślenia zagadnienia szczególnie trudne. Próba wypadła dla Salomona pomyślnie, a królowa odjechała z jeszcze głębszym podziwem dla mądrości tego władcy.

Z przytoczonych tekstów można wyłowi następujące właściwości bogatej mądrości Salomona: król ten posiadał szczególną umiejętność rządzenia z rozstrzygnięciem spraw sądowniczych włącznie (mądrość rządzenia), posiadał on również wiedzę encyklopedyczną z zakresu botaniki i zoologii (mądrość encyklopedyczna), a także zdol-

²¹ Czynność określona tym czasownikiem nie zacieśnia się wyłącznie do dziedziny jurydycznej, ale i administracyjnej; zob. F. Zorell, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*. Roma 1959.

²² Por. H. Brunner, *Das hörende Herz*, Theologische Literaturzeitung, 79 (1954) 697—700; B. de Geradou, *Le Coeur, la Bouche, les Mains; Essai sur un schème biblique*, Bible et la Vie chrétienne 4 (1954) 7—24.

ność komponowania utworów lirycznych (mądrość liryczna), wreszcie odznaczał się przenikliwością w rozwiązywaniu problemów natury głębszej (mądrość odpowiadania na zagadki). Do pełnego obrazu mądrościowych przymotów Salomona należałoby dodać dane zaczerpnięte z Księgi Prz, gdzie jego imieniem zaopatrzone są dwa zbiory sentencji i przysłów (10, 1—22, 16 oraz 25—29). Ponieważ jednak król ten jedynie „wypowiadał” swą mądrość, należy się liczyć z tym, że treść wspomnianych zbiorów, pochodząca od Salomona, została przepracowana przez późniejsze ośrodki mądrościowe, co zresztą wyraźnie zaznacza wstęp do drugiego z nich.

Pozostaje jeszcze wspomnieć o wartości historycznej wymienionych wyżej źródeł o mądrości Salomona, zwłaszcza, że np. R. B. Y. Scott podważa ją, widząc w tych tekstach wiele elementów legendarnych (sen), folklorystycznych (wyrok) lub późniejszych (wzmianka o przysłowiaach): o właściwej mądrości izraelskiej, według niego, można mówić dopiero od czasów króla Ezechiasza, kiedy to pod wpływem myśli egipskiej rozpoczynają swą działalność mędracy Izraela²³. Nie wchodząc w szczegółową polemikę z wywodami tego autora, wystarczy wskazać na odmienne od takich poglądów wyniki badań M. Notha, które dowodzą historyczności wspomnianego materiału o Salomonie²⁴, co również wydają się potwierdzać poprzednie uwagi o atmosferze życia na dworze Dawida, a tym bardziej Salomona (por. 1 Krl 4, 1 nn). Charakterystyczny rodzaj literacki opisywanych faktów może kierować się pewną przesadą w ich relacji, nie ma jednak powodu, aby trzeba było kwestionować ich zasadniczą treść.

Urok mądrości Salomona przeszedł do dalszej historii Izraela i zawiśł nad całym nurtem mądrościowym tego narodu. Niewątpliwie jednym z powodów takiego sukcesu było to, że król ten swoje uzdolnienia zaczerpnął z właściwego źródła, tj. od Boga, co dla następnej fazy rozwoju mądrości wyznawców Jahwe miało zasadnicze znaczenie.

III. NEKTÓRE PRZEJAWY DZIAŁALNOŚCI MĘDRCÓW PO SALOMONIE

Wiadomości historyczne o działalności mędrców po okresie rządów Salomona są bardzo fragmentaryczne i skąpe, jakkolwiek można je po części uzupełnić danymi z najstarszej literatury mądrościowej oraz wypowiedziami proroków. Wynika z nich, że niezależnie od działalności wymienionych wyżej autorów niewielkich zbiorów przysłów zamieszczonych w Prz, główny wysiłek mędrców po Salomonie

²³ Zob. *Salomon and the beginning of wisdom in Israel*, Supplements to Vetus Testamentum 3 (1955) 262—279.

²⁴ Zob. *Die Bewährung von Salomos „Göttlicher Weisheit“*, Supplements to Vetus Testamentum 3 (1955) 225—237.

zmierza do literackiego opracowania spuścizny tego króla. Ludzie ci, a także im podobni z czasem zyskują poważny autorytet i mają poważny udział w duchowym życiu narodu.

a. Literacka spuścizna Salomona. Do bogatego dorobku mędrca Salomona, znanego z 1 Krl 5, 12—13, nawiązują wyraźnie jedynie dwa zbiory z Prz (10, 1—22, 16; 25—29) oraz Pnp²⁵. Każdy z tych utworów posiada własną, jak się wydaje dość długą,

10, 1—22, 16: Na związek tego zbioru z twórczością Salomona wskazuje wyraźnie zamieszczony na jego wstępie tytuł: „Przysłowia Salomona”. Obecnie trudno jest jeszcze orzec, z jakiego czasu pochodzi ten zbiór, gdyż zdania uczonych na ten temat są podzielone. W obecnym układzie Księgi Prz uprzedza on następny zbiór wywodzący się od Salomona, pochodzący z czasów Ezechiasza. Otóż np. B. G e m s e r zbiór ten uważa za wcześniejszy od następnego, w którym zachodzi większa ilość form, w porównaniu z prostymi przysłowiami, bardziej rozwiniętych, jakimi są napomnienia; autor ten sądzi, że powstanie zawartych w nim jednostek mogło mieć miejsce w okresie do 150 lat po rządach Salomona²⁶. Innego zdania jest np. H. H. S c h m i d, który zbiór następny uważa za najbardziej „świecki” z całej izraelskiej literatury mądrościowej, a co za tym idzie, uważa go za wcześniejszy niż zbiór poprzedni²⁷.

Niezależnie od ustalenia dokładnej daty powstania opisywanego zbioru, jest rzeczą pewną, że poszczególne jego jednostki nie pochodzą w takiej formie bezpośrednio od Salomona, który jedynie „wypowiadał” swoją mądrość (1 Krl 5, 12 n), ale otrzymały swe literackie opracowanie w środowisku mędrców po nim następujących. Z bogatego dorobku tego króla mieści się tu zaledwie 376 prostych form *m^ešālīm*, których przedmiotem są przeważnie zagadnienia etyczno-moralnego życia człowieka. Są to więc mędrce-moralści i wychowawcy, którzy według A. B a r u c q różnią się od „pisarzy”²⁸, jakkolwiek zagadnienie ustalenia stosunku mędrca do pisarza nie jest łatwe i wymaga uwzględnienia wielu jeszcze innych wzmianek na ten temat.

Twórczość literacka posługuje się więc formami prostymi, które stanowią całość dla siebie. Ciekawych spostrzeżeń na temat niektórych aspektów tej twórczości dostarczają tzw. dublety, czyli przysłowia o podobnej treści, wywodzące się prawdopodobnie z jednej

²⁵ Wynika to ze wzmianek tytułowych, zamieszczonych na początku tych utworów przez późniejszych redaktorów.

²⁶ Dz. cyt., 4.

²⁷ Dz. cyt., 145.

²⁸ Zob. *Le Livre des Proverbs* (Sources Bibliques), Paris 1964, 13.

formy podstawowej, która następnie przechodzi różne modyfikacje i przekształcenia ²⁹.

25—29: Uwaga redaktora postawiona na wstępie tego zbioru stwierdza: *To również są przysłowia Salomona, które zestawili (he'etiḡū) ludzie Ezechiasza, króla Judy.* Ta krótka wzmianka wskazuje wyraźnie na czas powstania zbioru, a także po części na okoliczności z tym związane.

Jest to więc okres rządów dzielnego króla judzkiego Ezechiasza (728—698), którego działalność relacjonują 2 Krl 18—20 (por. 2 Krn 29—32) i Iz 36—39. Są to rządy pełne wysiłku o sprawy polityczne i religijne, co wobec tragicznej zagłady królestwa izraelskiego (721 r.) i ustawicznej ekspansji Asyrii było szczególnie trudne ³⁰. Niektórzy przypuszczają, że wspomniana troska króla o zebranie przysłów Salomona podyktowana była chęcią uratowania i przechowania tego, co znajdowało się dotąd na terenach północnych, wyniszczanych przez najedźcę ³¹.

Trudno powiedzieć, kim byli „ludzie”, którzy pod wpływem króla podjęli takie zadanie. Prawdopodobnie znajdowali się oni w najbliższym otoczeniu króla, byli ludźmi uczonymi, doradcami króla lub „pisarzami”, jak np. wspomniany wyraźnie pisarz Szebna (2 Krl 18, 18. 37; 19, 2; Iz 37, 2). Podobnie trudno jest określić charakter ich pracy, gdyż wyrażające je określenie *he'etiḡū* tego nie precyzuje: oznaczać ono bowiem może tak czynność zestawiania materiału zaczerpniętego z różnych źródeł, także ustnych, jak i zwykłą czynność przepisywania tego, co już istnieje w ustalonej formie ³². Treść i forma zachowanego rezultatu ich pracy zagadnienia tego nie może dokładnie naświetlić, jakkolwiek poważne zróżnicowanie pomiędzy dwoma grupami tego zbioru (25—27 oraz 28—29) przemawiałyby raczej za drugim znaczeniem tego określenia.

Wzmianka ta dowodzi wreszcie, że w dalszym ciągu autorytet mądrości Salomona wywiera silny wpływ na literacką twórczość tego okresu, a wyrażające ją drobne grupy przysłów, są kolekcjonowane i otoczone troskliwą opieką kompetentnych ludzi.

Salomonowa Pieśń nad Pieśniami: zagadnienia literackie dotyczące tej Księgi są bardzo złożone, jakkolwiek nie ulega wątpliwości, że jej ostateczna redakcja miała miejsce już po niewoli babilońskiej ³³. Dlatego trudno jest powiedzieć coś pewnego o jej począt-

²⁹ Dobry przegląd tego rodzaju przysłów podaje B. Gemser, dz. cyt., 55 n.

³⁰ Zob. C. Schedl, IV, 1962, 232 nn.

³¹ Zob. H. Cazelles, *A propos d'une phrase de H. H. Rowley*, *Supplements to Vetus Testamentum* 3 (1953) 29.

³² Por. B. Gemser, dz. cyt., 91.

³³ Taka jest powszechna opinia wszystkich współczesnych krytyków literackich tego poematu.

kach. Tradycja zawarta w tytule Pieśni wywodzi ją od Salomona, nie brak jest również autorów, którzy się za tym wyraźnie opowiadają, powołując się na analogiczne, dość liczne, utwory egipskie z odległej przeszłości³⁴. Nie jest więc wykluczone, że podobnie jak przysłowia, tak i zawarte w tym utworze poematy liryczne mają jakieś powiązania z tym królem, lecz swoją formę obecną otrzymały w czasach dużo późniejszych.

b. **Udział w życiu narodu.** Niezależnie od wymienionych wyżej źródeł z zakresu literatury mądrościowej, istnieją inne wzmianki biblijne, które czynią wyraźne aluzje do włączania się mędrców w życie narodu wybranego. Chodzi o wypowiedzi niektórych proroków, zwłaszcza Izajasza i Jeremiasza. Oto niektóre z nich:

Iz 19, 11 n: Prorok zwraca się przeciwko doradcom egipskiego faraona, piętnując ich mądrość, która nie jest po myśli Jahwe. M. in. mówi: *Dlaczego mówicie faraonowi: jestem synem mędrców, synem dawnych królów! Gdzież są twoi mędrzy? Niech ci objawią i niech pouczą, co uradził Jahwe Zastępów przeciwko Egipcjom!* Tekst odnosi się więc do otoczenia faraona, konkretnie do jego doradców, którzy z dawien dawna tworzyli wykształconą klasę tego rodzaju ludzi. Tekst potwierdza więc istnienie, znanej skądinąd, klasy mędrców w znaczeniu wyższych urzędników państwowych, jacy istnieli nie tylko zresztą w Egipcie³⁵.

Iz 29, 14: Kontekstem dalszym tej wypowiedzi są ostrzeżenia proroka przed układami z innymi narodami, które są objawem religijności powierzchownej i połowicznej. Dlatego Bóg zesła karę, która dotknie przede wszystkim uczonych ludu: *przepadnie mądrość jego mędrców, a umiejętność roztropnych się skryje.* Mędrcami tymi, podobnie jak w tekście poprzednim, są ludzie dworu królewskiego, którzy i tu stanowią osobną klasę ludzi, przewodzących narodowi: należy dodać, że ludzie ci odpowiadają nie tylko za sprawy polityczne, ale za stan religijności narodu. Nie wydaje się więc, aby w Izraelu, przynajmniej w tym okresie, była zbyt wielka różnica pomiędzy wspomnianym przy Dawidzie urzędem „pisarza” a występującymi tu mędrkami. Negatywne ustosunkowanie się proroka do tych ostatnich nie musi być wyrazem ich całkowitej obcości wobec, jedynie religijnego, „słowa Jahwe”, jakie podaje prorok,³⁶ a raczej ma na uwadze ich ogólne zaniedbania i sprzeniewierzenie się piasłowanemu „zawodowi”.

³⁴ Takie jest zdanie np. C. S ch e d l a; zob. dz. cyt., III, 481 nn.

³⁵ Izajasz występuje także przeciwko tego rodzaju mędrcom Asyrii (10, 13 nn.), Jeremiasz ma na uwadze Edom (49, 7), natomiast Ezechiel zwraca się przeciwko mędrcom Tyru (28, 2 nn.).

³⁶ Por. J. F i c h t n e r, *Jesaja unter den Weisen*, Theologische Literaturzeitung 74 (1949) 75 nn.

Jr 8, 8 n: Tekst ten dotyczy szczególniejszej grupy uczonych, którzy w tym czasie zajmują się wyjaśnianiem Prawa Jahwe i z tej właśnie racji prorok Jeremiasz nazywa ich mędrkami i pisarzami. Podana przez niego ocena ich działalności jest negatywna, gdyż mimo posiadanej mądrości, nie potrafią oni z niej korzystać, a raczej czynią to ze szkodą dla Prawa. Wypowiedź ta ze względu na swą treść niesie ze sobą pewne trudności, ponieważ wiadomo, że Prawem w tym czasie zajmowali się kapłani (Oz 5, 1), natomiast tzw. uczeni w Piśmie występują znacznie później (Syr 38, 24 nn)³⁷. Trudność tego właśnie rodzaju osłabia nieco wymowę tego tekstu.

Jr 18, 18: Na ten właśnie tekst należy zwrócić szczególną uwagę, ponieważ w sposób wyraźny poświadcza on istnienie za czasów Jeremiasza trzech oficjalnych i równoprawnych grup duchowych przywódców narodu, między którymi znajdują się również mędrzy. Zamieszcza on słowa przedstawicieli tych grup, wzywające do zamachu na życie Proroka i uzasadniające ten krok tym, że bez Jeremiasza naród nie będzie pozbawiony opieki duchowej: *nie zabraknie kapłanowi Prawa ani mędrcomu rady, ani prorokowi słowa*. Ta krótka notatka dostarcza historii mędrców niezwykle cennej informacji, świadcząc nie tylko o poważnej pozycji tej klasy w życiu narodu, ale również zestawiając jej kompetencje z uprawnieniami grup pozostałych. Wynika z niej, że o ile kapłani zajmują się Prawem (*tôrāh*), a prorocy słowem Jahwe (*dābār*), to zagadnieniem mędrców jest udzielanie rad (*‘ēsāh*). Określenie „rada” jest bardzo ogólne i można pod nie podciągnąć wszystkie wskazówki, pouczenia, przestrogi itp., które różnią się zasadniczo od porad prawnych, jak również od objawionego słowa Bożego, tym, że pochodzą z doświadczenia, obserwacji i refleksji mędrca.

Można przypuszczać, że wymienieni tu mędrzy obejmują wszystkich działaczy mądrościowych tak ze środowiska dworu królewskiego, jak również nauczycieli prywatnych. Niektórzy z nich prowadzili prawdopodobnie szkoły zorganizowane przy dworze, bądź przy świątyni³⁸, inni działali we własnych ośrodkach, wspólnie lub indywidualnie, udzielając chętnym odpowiedniej ogłady towarzyskiej i wykształcenia (por. Prz 22, 21; Syr 51, 23).

Jeremiasz relacjonuje stan tych instytucji z czasów sobie współczesnych. Trudno jest natomiast powiedzieć, w jakim okresie historii Izraela mędrzy osiągnęli tak wielkie uznanie. Należy przypuszczać, że proces szerzenia się ich wpływów był długi i wielostronny: rozpoczęła go pozycja dworskiego „pisarza”, a także sława myślicieli pry-

³⁷ Por. Ks. L. Stachowiak, *Księga Jeremiasza* (Pismo Święte Starego Testamentu, X, 1), Poznań 1967, 172 n.

³⁸ Por. S. Mowinckel, *Psalms and Wisdom*, Supplements to Vetus Testamentum 3 (1955) 206 n; W. McKane, dz. cyt., 36 nn.

watnych, następnie w sposób wyjątkowy zaważyła ta wielkość Salomona, reszty dopełnili kontynuatorzy jego myśli oraz dalszych mędrców z innych ośrodków.

Już w okresie przez niewolę babilońską znaczenie mędrców było wielkie, skoro potrafili oni wywrzeć poważny wpływ na pewne koncepcje prorockie³⁹, a także na środowisko deuteronomistyczne⁴⁰. Wpływy te wzrosną jeszcze bardziej po niewoli, po ustąpieniu proroków, kiedy to nastąpi ożywiony ruch wydawania biblijnych Pism mądrościowych.

IV. AUTORZY BIBLIJNEJ LITERATURY MĄDROŚCIOWEJ

Współczesne badania nad izraelską literaturą mądrościową wykazują, że znane dzisiaj Pisma mądrościowe zostały zredagowane dopiero po niewoli babilońskiej, a niektóre z nich w okresie bardzo bliskim czasem NT. Źródła biblijne przeważnie nie podają żadnych wyraźnych danych ani o ich autorach, względnie wydawcach, ani o okolicznościach ich powstania; wyjątek stanowi jedynie Mądrość Syracha, o której autorze istnieją skąpe zresztą wzmianki, natomiast występujące w tytułach pewnych Ksiąg imię Salomona dowodzi jedynie, że zawarta w nich treść ma jakiś związek z tym królem, względnie chodzi tu o zwykły pseudonim⁴¹.

Na podstawie krytyki literackiej i rzeczowej strony tych utworów można stwierdzić, że geneza niektórych z nich posiada dość długą historię, natomiast inne pochodzą od autora jednego, reprezentującego określony kierunek mądrościowej myśli Izraela. Pojęcie autorstwa ma tu więc zakres dosyć szeroki i obejmuje zarówno autorów w ścisłym tego słowa znaczeniu, jak również redaktorów i wydawców, którzy przekazany z przeszłości dorobek opracowali i opublikowali.

1. Prace redaktorów

Anonimowość i długi proces tworzenia się niektórych Pism mądrościowych mają swe uzasadnienie w ówczesnej koncepcji księgi i w wynikającym stąd rozumieniu funkcji, jaką ta księga ma spełnić. Mianowicie zgodnie z nowszymi zapatrywaniami na te zagadnienia⁴²,

³⁹ Por. J. Lindblom, dz. cyt., 204; J. L. Crenshaw, *The Influence of the Wise upon Amos*, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 79 (1967) 42—52.

⁴⁰ Por. J. Malfroy, *Sagesse et loi dans le Deutéronome*, *Vetus Testamentum* 15 (1965) 49—65.

⁴¹ Tytuł taki może pochodzić od późniejszego redaktora, niemniej jednak posiada on swe uzasadnienie w samej Księdze, gdzie jej autor wyraźnie nawiązuje do postaci tego króla.

⁴² Zob. Ks. J. Homerski, *Dyskusje na istotą natchnienia biblijnego*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 17 (1964) 263 nn.

księga w Izraelu nie stanowiła własności jednego człowieka, jej autora, ale była wyrazem myśli wspólnej, właściwej danemu okresowi, którą równocześnie podtrzymywała, formowała i rozwijała. Księga posiadała więc własne życie, miała do wypełnienia zadania o charakterze społecznym, a wraz z rozwojem myśli, którą reprezentowała, sama również podlegała różnego rodzaju pracopracownikom i uzupełnieniom.

Nad życiem tak rozumianej księgi czuwali oficjalni opiekunowie, którzy nadawali mu odpowiedni kierunek i kształt. Nie byli to więc w pierwszym rzędzie redaktorzy w sensie dzisiejszym — jakkolwiek musieli wśród nich być i tacy — ale ludzie, którzy wywierali poważny wpływ na jej formę i treść, dopóki nie została zredagowana w sposób definitywny tak, jak ją ukazują najstarsze jej teksty.

Niektóre Utwory mądrościowe są wymownym przykładem tego rodzaju dzieł księgi starożytnej, a ich literackie i doktrynalne właściwości pozwalają do pewnego stopnia rozpoznać prace tego rodzaju redaktorów.

a. *Księga Przysłów*. Na *Księgę Przysłów* składa się szereg utworów od siebie niezależnych, powstałych w różnych okresach i w różnych środowiskach. Niektóre z nich były już wspomniane z okazji omawiania genezy izraelskiego nurtu mądrościowego, gdzie była również mowa o ich starożytności i autorach. W tym natomiast miejscu należy zwrócić uwagę na dwa pozostałe (1—9 i 31, 10—31), gdyż właśnie one należą do ostatniej fazy tworzenia się tej *Księgi*.

Prz 1—9 wyróżnia od zbiorów już wymienionych wiele właściwości formalnych (jednostki długie, o bardzo bogatych i zróżnicowanych formach stylistycznych) i rzeczowych (koncepcja mądrości i głupoty). Poza tym, jak się wydaje, nie jest to zbiór jednostek od siebie niezależnych, lecz działa o jednolitej strukturze literackiej i określonej artykulacji logicznej, którego myśli w dużym stopniu inspirowane są m. i. przez ideały prorockie⁴³.

Według zgodnej opinii współczesnych uczonych jest to jedna z najmłodszych części *Prz*, powstała po niewoli babilońskiej, za czym przemawia doskonałość form jej jednostek, a także koncepcje z zakresu tzw. mądrości teologicznej⁴⁴. Jak ukazują badania bardziej dokładne, również to dzieło posiada swoją historię, wywodzi się prawdopodobnie ze środowiska anonimowych twórców *Prz* 22, 17—24, 34, przez które

⁴³ Wymownym przykładem tego są np. dwie mowy mądrości (1, 20—33; 8, 1—36), których forma jak również koncepcja uosobienia mądrości czerpią wiele elementów ze środowiska prorockiego; por. Ch. Kayatz, dz. cyt., 134; R. N. Whybray, dz. cyt., 77; P.-E. Bonnard, *La sagesse en personne annoncée et venue: Jésus Christ* (Lectio divina 44), Paris 1966, 24 nn.

⁴⁴ Pojęcie to omawia dokładniej np. G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, I, München 1962, 454—467.

sięga aż do wzorów egipskich⁴⁵, następnie wzbogaca się wieloma elementami teologicznymi a zwłaszcza prorockimi⁴⁶, by wreszcie stać się charakterystycznym Wstępem do całej Księgi Prz.

Końcowa faza genezy tego dzieła mogła więc mieć miejsce w okresie szczególnego nasilenia nurtu mądrościowego, kiedy to mędrcy zajmują niejako pozycje proroków i zdobywają poważną pozycję w duchowym życiu Izraela. Warto również dodać, że zamieszczenie tego Utworu na wstępie Księgi Prz dowodzi, iż wyszedł on ze środowiska pozostającego pod silnym urokiem mądrości Salomona. Był to prawdopodobnie jeden z ośrodków oficjalnego ruchu mądrościowego, skoro pomiędzy zbiorami tego króla znalazły się również teksty mędrców pochodzące z różnych środowisk i z różnych okresów, zestawione w jedną całość przy ostatnim redagowaniu tejsze Księgi.

Prz 31, 10—31 pochodzi prawdopodobnie z tego samego okresu i środowiska co Prz 1—9, na co wskazują niektóre właściwości wspólne dla obu tych dzieł⁴⁷.

b. Księga Joba. Zagadnienia dotyczące genezy i kompozycji tego Utworu wywołują ciągle szereg opinii i kontrowersji, niemniej jednak i tu należy się liczyć ze stopniowym narastaniem jego treści. Jest to zrozumiałe, jeśli się uwzględni, że Księga porusza trudny problem cierpienia niezawinionego, który niepokoił ówczesnych myślicieli, a jego wyjaśnienie trwało całe wieki. Niezależnie od dociekań szczegółowych, w całości Księgi łatwo jest wyróżnić jej następujące części składowe, reprezentujące różne postawy tamtego środowiska.

Opowiadanie prozą, stanowiące ramy całego Utworu (1—2; 42, 7—16), nawiązuje wyraźnie do analogicznych utworów ze środowiska mezopotamskiego⁴⁸, co świadczy wymownie o jego starożytności.

Trzy poetyckie serie monologów i dialogów (3—31), które również posiadają swoją historię⁴⁹, podejmują tematykę opowiadania i nawiązują ją z punktu widzenia tzw. teorii odpłaty, ujawniając jej słabe strony szczególnie widoczne w przypadku cierpienia człowieka sprawiedliwego, konkretnie bohatera Utworu, Joba. Dyskutanci Joba reprezentują tezę tradycyjną, znaną np. z Księgi Prz (dobro za dobro, zło za zło), autor dialogów sympatyzuje ze stanowiskiem Joba, który

⁴⁵ Por. Ch. Kayatz, dz. cyt., 15—134; R. N. Whybray, dz. cyt., 53 nn; 72 nn; autorzy ci w uzależnianiu tego dzieła od materiału egipskiego idą jednak zbyt daleko.

⁴⁶ Zob. B. Gemser, dz. cyt., 5; A. Rolla, *Libri didattici*, w: *Il Messaggio della Salvezza*, wyd.: G. Canfora, P. Rossano, S. Zedda, III, Torino 1966, 530.

⁴⁷ Por. A. Rolla, dz. cyt., 531.

⁴⁸ Zob. C. Schedl, dz. cyt., V, 1964, 236 nn.

⁴⁹ Zob. O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen 1964, 615 nn; G. Fohrer, *Vorgeschichte und Komposition des Buches Job*, *Vetus Testamentum* 6 (1956) 249—267.

nie rozumie sensu i uzasadnienia swojego cierpienia. Jest to więc wyraźna ilustracja tendencji nowszej, domagającej się pogłębienia postawionego problemu.

Po części ma to miejsce w serii mów młodego mędrca Elihu, (kontynuowanych hymnem sławiącym wielkość Boga (32—37). Mędrzec ten reprezentuje nieco odmienne stanowisko w sprawie sensu cierpienia niezawinionego, a metoda jego argumentacji wskazuje na czasy nieco późniejsze⁵⁰.

Jeszcze inne naświetlenie tego zagadnienia ma miejsce w dwóch mowach Boga, zakończonych krótkim opisem uznania ich argumentacji przez Joba (38, 1—42, 6). Wymowa treści tych tekstów wskazuje, że powstały one już po częściach uprzednich.

Już z tego krótkiego przeglądu wynika⁵¹, że w powstaniu Księgi Joba miało udział wielu ludzi, którzy podjęli i w miarę swych możliwości przeprowadzili opis jednego z trudniejszych zagadnień myśli mądrościowej. Zamieszczone w Księdze rezultaty ich pracy dowodzą, że byli to ludzie z różnych środowisk literackich, kontynuującą tradycję dawne lub tworzący nowe.

2. Autorzy indywidualni

Pozostałe Utwory izraelskiej literatury mądrościowej noszą cechy twórczości o charakterze bardziej indywidualnym, jakkolwiek, poza Syr, w dalszym ciągu są anonimowe, a o swoich autorach mówią jedynie formą i treścią zawartych w nich koncepcji. Niezależnie od drobnych modyfikacji redakcyjnych, jakie i tu mogły mieć miejsce, sporządzili je w całości ludzie o wybitnych uzdolnieniach intelektualnych, o głębokiej pobożności i nieprzeciętnych umiejętnościach pisarskich.

a. Księga Qoheleta. Dzieło zatytułowane *Słowa Qoheleta, syna Dawidowego, króla w Jeruzalem* (1, 1) niesie ze sobą szczególnie dużo problemów natury literackiej i rzeczowej⁵², co nie przeszkadza, że jest ono jednym z ważnych utworów mądrościowych. Mimo tak wymownego tytułu niewiele można powiedzieć o jej autorze.

Z badań nad tą Księgą wynika, że mogła ona powstać dopiero w wiekach IV—III przed Chr. Jej autorem nie mógł być Salomon, co wydaje się podsuwać wspomniany tytuł, ale nie znany bliżej mędrzec, który swoje rozważania oparł na autorytecie tamtego króla⁵³.

⁵⁰ Zob. H. Höpfl, S. Bovo, dz. cyt., 335 n.

⁵¹ Należy dodać, że wymienione części składowe Joba zawierają w sobie również pewne perykopy o odrębnych nieco właściwościach i pochodzeniu, jak np. r. 28; 40, 10—41, 25; zob. O. Eissfeldt, dz. cyt., 619; H. Höpfl, S. Bovo, dz. cyt., 337 n.

⁵² Zob. O. Loretz, dz. cyt., 19—44.

⁵³ Por. K. Galling, *Der Prediger*, Tübingen 1940, 47.

„Król Qohelet” jest więc fikcją literacką, która w założeniach autora odgrywa ważną rolę.

Ściśle mówiąc nazwa Qohelet, zgodnie z swą etymologią, jest określeniem godności względnie urzędu spełnianego na izraelskim zgromadzeniu religijnym. Nie ulega wątpliwości, że musiał to być człowiek wykształcony, a więc należący do grupy „pisarzy” lub mędrców — w tym zresztą czasie obie te nazwy, jak wskazuje Syr 38, 24 nn, były prawdopodobnie synonimami — który na wspomnianym zgromadzeniu pełnił obowiązek „kaznodziei”⁵⁴, objaśniając Pismo św lub wyjaśniając inne zagadnienia natury filologicznej.

W tytule opawianej Księgi Qohelet jest królem (por. 1, 12, 16; 2, 4—9), synem Dawida, którym, jak już wspomniano, mógł być jedynie Salomon. Autor Księgi posłużył się więc oryginalnym środkiem stylistycznym, przy pomocy którego stworzył syntezę mądrościowych koncepcji jemu współczesnych z tradycjami. Wybór postaci Salomona, króla mądrego i bogatego nie był przypadkowy, gdyż podkreślenie tych właśnie przymiotów tamtego mędrca nie tylko całej Księdze nadało niezwykłego znaczenia i splendoru, ale też dobrze odpowiadało postawionemu przez autora zadaniu.

Na temat nauki Qoheleta wypowiedziano już wiele opinii, przypisując jej autorowi wyznawanie sceptycyzmu, optymizmu, pesymizmu, determinizmu itp.⁵⁵ Tymczasem, jak się wydaje, był on przede wszystkim realistą, który przez krytykę i negację wszystkich wartości doczesnych otwierał oczy współczesnych sobie ludzi na dostrzeżenie tego, co jest prawdziwie wartościowe i trwałe, a co człowiek zaniesie kiedyś na sąd Boży. W jego nauce jest jeszcze wiele punktów wymagających pogłębienia i uzupełnienia — uczyni to w dużym stopniu Księga Mdr — niemniej jednak już z tego, co jest, można wnosić, że Qohelet był myślicielem głębokim i twórczym.

b. *Mądrość Syracha*. Jest to jedyny Utwór, w którym znajdują się wzmianki o jego autorze, a dzięki dołączonemu doń problemowi znamy również tłumacza tego dzieła na język grecki. Te i inne jeszcze względy sprawiają, że Syr stanowi jedno z poważniejszych źródeł biblijnych dla poznania działalności tego rodzaju mędrców tego okresu (III/II w)⁵⁶.

Manuskrypty greckie opatrują tę Księgę w tytuł: „Mądrość Jezusa, syna Syracha”; w podpisie hebrajskiego tekstu Księgi znajdują się słowa: *Oto słowo Szymona, syna Jezusa, zwanego synem Syracha. Mądrość Szymona, syna Jezusa, syna Eleazara, syna Syracha* (51, 30;

⁵⁴ Por. W. Zimmerli, *Das Buch des Predigers Salomo* (Das Alte Testament Deutsch 16, 1), Göttingen 1962, 143.

⁵⁵ Zob. O. Loretz, *dz. cyt.*, 247—277.

⁵⁶ Zob. H. Duesberg, I. Franssen, *Ecclesiastico* (La Sacra Bibbia), Torino-Roma 1966, 22.

por. 50, 27). Tekst hebrajski nie jest więc jasny⁵⁷, natomiast za Jezusem jako autorem tego dzieła przemawia wyraźnie świadectwo greckiego prologu, w którym tłumacz Księgi wymienia to właśnie imię, odnosząc je do swojego dziadka.

Wspomniany prolog informuje nadto o naukowych zamiłowaniach autora, który osiągnął doskonałą znajomość Prawa, Proroków i innych Pism, lecz na tym nie poprzestał, pisząc własne dzieło o tematyce mądrościowej jako pomoc dla wszystkich którzy chcą żyć zgodnie z zasadami Prawa.

Niektóre teksty Jezusa, syna Syracha, a więc dzieła zwanego po prostu „Mądrością Syracha” w szczególny sposób naświetlają osobę jego autora, a także stan ówczesnych zapatrywań mądrościowych:

Np. 24, 1—34: Jest to obszerna pochwała, którą mądrość sławi samą siebie; wspomina więc o swoim pochodzeniu, przymiotach, mówi o szczególnym umiłowaniu Izraela i wzywa wszystkich do spożywania swoich owoców. Komentarz autora dodaje, że tą mądrością jest Prawo izraelskie, którego treść jest niezwykle bogata i niezgłębiona. Poza tym przyrównuje on siebie do rowu i kanału, który czerpie stamtąd ożywczą wodę nie tylko dla siebie, ale i dla wszystkich innych ludzi.

33, 16—19: Autor uważa, że jest „ostatnim”, który czuwa i zbiera resztki po winobranicach. Wyznanie to jest uzasadnione choćby tym, że syn Syracha rzeczywiście jest ostatnim mędrcom, który pisze po hebrajsku⁵⁸, a poza tym jego dzieło tak tematyką jak i rozmiarami jest niejako podsumowaniem i dopełnieniem dotychczasowej nauki o mądrości. Z innych uwag tej perykopy warto zwrócić uwagę na metodę nabywania przez autora zapisywanej mądrości, na którą składa się błogosławieństwo Boże oraz osobisty wysiłek intelektualny, podejmowany tym chętniej, że jego rezultaty służyć miały wszystkim.

34, 9—12: Innym ze źródeł wiedzy było doświadczenie, jakie stało się udziałem autora dzięki odbywanym podróżom. Były one częste i niebezpieczne, prawdopodobnie ich celem było odwiedzenie wybitnych ludzi oraz ośrodków ich działalności, a w rezultacie przyniosły one tak bogate spostrzeżenia, że nie wszystkie dadzą się ująć w słowa.

39, 1—11: Jest to nie tylko pochwała „zawodu” mędrca, wyróżniająca go spośród wszystkich innych zawodów, ale również opis pracy tych ludzi i jej metod, co można odnieść tak do działalności syna Syracha, jak i innych mędrców.

Idealnym mędrcom jest więc ten, kto posiada doskonałą znajomość Prawa i rozumie się na prorocत्वach, a poza tym kto przywłaszczył sobie dorobek pokoleń poprzednich, zwłaszcza ludzi sławnych, i osią-

⁵⁷ Określenie „Szymona, syna...” pochodzić może z 50, 1, gdzie odnosi się ono „kapłana Szymona, syna Johanana”; zob. F. Vattioni, *Ecclesiastico*, Neapoli 1968, XIII n.

⁵⁸ Poliglotyczne wydanie tekstów Syr opracował F. Vattioni, dz. cyt., 1—283.

gnął umiejętność wnikania w sens utworów, zawierających mądrość (przypowieści, przysłowia, zagadki). Cel ten osiągnąć może tylko ten, kto stara się usilnie o nabycie wymienionych przymiotów, kto dużo podróżuje, a zwłaszcza kto zachowuje się nienagannie wobec Boga i w modlitwie otwiera przed Nim swą duszę. Bywają ludzie, którym Bóg udziela ducha szczególniejszej mądrości, co jest powodem ich ogromnej sławy i trwałej pamięci u potomnych.

51, 13—30: Są to końcowe wspomnienia autora o własnych sposobach, jakimi nabywał on mądrość już od młodości, a także wezwanie do pobierania jego nauki. Na uwagę zasługuje tu wiersz 23, gdzie mieści się wzmianka o tzw. bêt midrâš czyli o domu nauki, w którym pod jego opieką i kierownictwem za pewną opłatą można było zdobyć odpowiednie wykształcenie.

Autor omawianego dzieła był więc pisarzem-mędrceem, posiadał dużą wiedzę skryptystyczną i mądrościową, odznaczał się również wielką pobożnością. Mimo iż działał on indywidualnie, a jego uczelnia miała raczej charakter prywatny — jakkolwiek mieściła się prawdopodobnie w Jerozolimie, bądź też stamtąd pochodził tylko jej twórca (por. 50, 27 według tekstu greckiego), to jednak pozostawiony przez niego utwór świadczy wymownie, że był to człowiek wielki. Jedną z podstawowych jego zasług jest to, że przez swe wyraźne sformułowanie tezy o wewnętrznym związku, jaki zachodzi pomiędzy mądrością i Prawem, spekulacjom mądrościowym nadał zabarwienie bardziej konkretne i praktyczne, podporządkując je nauce o karności i poprawnym życiu.

c. *Księga Mądrości*. Ostatni utwór mądrościowy, napisany w języku greckim, w Egipcie (II/I wiek⁵⁹), w manuskryptach greckich nosi tytuł: „Mądrość Salomona”. Zagadnienie autorstwa tego dzieła nie jest jednak tak prosta, jak to podsuwa ten właśnie tytuł. Wprawdzie współczesna krytyka, wbrew niektórym głosom z przeszłości, opowiada się za jednością literacką Księgi⁶⁰, a tym samym za jednym jej autorem, jednak, z braku wyraźnych danych, w ustalaniu kim był ten autor panuje rozbieżność zdań.

Nie może nim być Salomon, jakkolwiek, poza tytułem, istnieje w Księdze wypowiedź autobiograficzna autora (7, 1 nn) oraz jego modlitwa (9, 1), z których niedwuznacznie wynika, że chodzi tu o tego właśnie króla. Nie wydaje się ulegać wątpliwości, że autor posłużył się tu tego rodzaju środkiem stylistycznym, podobnie jak to uczynił również autor Księgi Qoheleta. Oparcie dzieła na autorytecie Salomona, który, jak stąd wynika, nadal jest ideałem prawdziwego mędrca, było więc celowe i uzasadnione. Mianowicie autor działa na dia-

⁵⁹ Zob. Ks. K. Romaniuk, *Księga Mądrości* (Pismo Święte Starego Testamentu VIII, 3) Poznań 1969, 18 n.

⁶⁰ Zob. Ks. K. Romaniuk, dz. cyt. 33—36.

sporze, poza tym wiele jego koncepcji nawiązuje do niektórych elementów filozofii greckiej, co może rodzić podejrzenia na temat ich ortodoksyjności. Przez powiązanie tego Utworu z twórczością mędrca Salomona, autor włączył je w oficjalny nurt mądrości izraelskiej, co dziełu powstałemu w takim środowisku nadawało właściwej powagi i splendoru.

Trudno jest rozstrzygnąć, kim był właściwy autor Mdr, jakkolwiek wysuwa się obecnie kilku ewentualnych twórców tej Księgi: Zorobabela, Jezusa Syracha, tłumacza dzieła Syracha na język grecki lub jakiegoś innego Judejczyka, odznaczającego się pobożnością i wykształceniem⁶¹. Któryś z tych ludzi napisał więc dzieło i opublikował je wśród swoich współbraci żyjących na obczyźnie, aby tą drogą utwierdzić ich we wierze, uchronić od wpływów hellenizmu, a tym, którzy odpadli, umożliwić powrót do religii i obyczajów ojców.

Powyższy szkic niektórych epizodów historii izraelskiego ruchu mądrościowego, jakkolwiek bardzo fragmentaryczny i pobieżny, ukazuje więc wielu ludzi, znanych z imienia lub anonimowych, którzy pod natchnieniem Bożym zapisali wszystko to, co wchodziło w zakres filozofii narodu wybranego. Na rezultat ich pracy składał się nie tylko osobisty wysiłek każdego z nich, ale również naukowa i religijna atmosfera ośrodków, w których pracowali, a którym w większości wypadków patronował autorytet mądrości idealnego mędrca, jakim był Salomon. Nie trzeba dodawać, że wyniki pracy tych ludzi, zamieszczone w zbiorze Ksiąg św. przeszły do skarbca, z którego czerpią i będą czerpać ludzie wierzący wszystkich czasów.

Przemysław

Ks. STANISŁAW POTOCKI

⁶¹ Zob. Ks. K. Romaniuk, dz. cyt., 22 n: sam (autor uważa, że Księgę napisał grecki tłumacz Mądrości Syracha (tamże, 24–31).